tokat ilmiyat dergisi

Tokat İlmiyat Dergisi | Tokat Journal of Ilmiyat
14/1 (Haziran | June 2026)
e-ISSN 2717-610X

Lafız-Mana İlişkisi: İbn Cinnî'den Günümüze Bazı Yaklaşımların Değerlendirilmesi

The Word-Meaning Relationship: An Evaluation of Some Approaches from Ibn Jinni to the Present

İbrahim EKİCİ

Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üni.
İlahiyat Fakültesi
Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı
Rize | Türkiye
ibrahim.ekici@erdogan.edu.tr

Assist. Prof., Recep Tayyip Erdoğan University
Faculty of Theology
Department of Arabic Language and Literature
Rize | Türkiye
https://orcid.org/0000-0003-3459-0419

ROR adresi: https://ror.org/0468j1635

Makale Bilgisi
Makale Türü | Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi | 20/ Ocak /2026
Kabul Tarihi | 22/ Haziran /2026
Yayın Tarihi | 30/ Haziran /2026
Bir İç- İki Dış Hakem
Çift Taraflı Kör Hakemlik
Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Bu Makale iTenticate aracılığıyla taranmıştır.
Etik Bidirim | ilmiyat@gop.edu.tr
Lisans CC-BY-NC-ND 4.0

Article Information
Article Types | Research Article
Received | 20/ January/2026
Accepted | 22/ June /2026
Published | 30/ June /2026
One Internal- Two External Referees
Double-Blind Refereeing
Ethical principles were followed during the preparation of this study
No conflict of interest declared
This Article was scanned by iTenticate
Ethics Notice | ilmiyat@gop.edu.tr
Licence | CC-BY-NC-ND 4.0

Atıf | Cite as:

Ekici, İbrahim. "Lafız-Mana İlişkisi: İbn Cinnî'den Günümüze Bazı Yaklaşımların Değerlendirilmesi [The Word-Meaning Relationship: An Evaluation of Some Approaches from Ibn Jinni to the Present]". *Tokat İlmiyat Dergisi | Tokat Journal of Ilmiyat* 14/1 (Haziran | June 2026), 210-225.

https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1867854

https://dergipark.org.tr/ilmiyat

The Word-Meaning Relationship: An Evaluation of Some Approaches from Ibn Jinni to the Present

Abstract: The study examines the linguistic efforts in the Arabic language in light of modern research on the word-meaning relationship. For this reason, the scope of the article is shaped by the evaluation of Ibn Jinni's comments on this matter, as a representative of the approximately three centuries of accumulation before his time with basic modern linguistic approaches. Some classical and modern Arabic linguists other than Ibn Jinni have also benefited from their interpretations in this context. The importance of the study reveals itself in this evaluation. Because the basic thesis that the studies and theories developed in the modern period did not or could not have emerged without a predecessor and the results were tried to be obtained in this sense can be evaluated as shedding light on both the purpose and the importance of the study. While pursuing this goal, an attempt was made to follow a reverse path from the present to the past. The reason for this is the idea that firstly the current situation should be seen in its general outlines which should be revealed, and then these outlines should be determined, although they are not exactly the some they have been noticed in the past and in fact they have been underlined very strongly and clearly in some places. For his purpose in the introduction we first focused on the Word-meaning in general terms the abstraction applied to meaning and the conceptual concepts mentioned as a result. This was an expression of the triple structure of meaning in the background. Then we pointed out the framework within which the word-meaning relationship was discussed in the modern period and what approaches these discussions brought forth. The other headings that form the backbone of the research have been derived by evaluating the word-meaning relationship in terms of intra and extra-lingual evidence again presenting a triple structure. As a result, it was seen that Ibn Jinni had a very strong understanding of the elements that determine the meaning in all three stages and that influence it and expand or narrow the field of meaning.

Keywords: Arabic language, Word-meaning relationship, Ibn Jinni, Modern linguistic, Context

Lafız-Mana İlişkisi: İbn Cinnî'den Günümüze Bazı Yaklaşımların Değerlendirilmesi

Öz: Çalışma lafız-mana ile ilgili modern dilbilimsel çalışmalarıyla Arap dilindeki çabaların incelemesini konu edinmektedir. Bu sebeple makalenin kapsamı temel modern dilbilimsel yaklaşımlarla genel itibarıyle, kendisinden önceki yaklaşık üç asırlık birikimin bir temsilcisi olarak İbn Cinnî'nin bu meyandaki yorumlarının değerlendirmesi çerçevesinde şekillenmiştir. İbn Cinnî dışındaki bazı klasik ve modern Arap dilcilerinin bu kapsamdaki yorumlarından da istifâde edilmiştir. Çalışmanın önemi bu değerlendirmede kendisini ortaya koymaktadır. Zira modern dönemde yapılan çalışmaların ve geliştirilen kuramların öncülü olmadan ortaya çıkmadığı veya çıkamayacağı temel tezi ve bu manada elde edilmeye çalışılan neticeler çalışmanın hem gayesine hem de önemine ışık tutar mahiyette değerlendirilebilir. Bu amaca gidilirken şimdiden geçmişe doğru ters yönlü bir izlek takip edilmeye çalışıldı. Bunun sebebi, öncelikle mevcut durumun görülmesi, genel hatlarının ortaya konulması ardından da bu hatların aslında tamamıyla aynı olmamakla beraber geçmişte de fark edildiğinin ve yer yer çok güçlü ve belirgin bir şekilde altlarının çizildiğinin tespit edilmesi düşüncesidir. Biz bu maksatla giriş kısmında öncelikle genel hatlarıyla lafız-mana, lafızdan manaya giderken uygulanan soyutlama ve bunun neticesinde bahsi geçen kavram mefhumları üzerinde durduk. Bu, mananın arka planda üçlü bir yapı arz ettiğini ifade ediyordu. Daha sonra modern dönemde lafız-mana ilişkisinin hangi çerçevede ele alındığını ve bu ele alışların hangi yaklaşımları ortaya çıkardığına işaret ettik. Araştırmanın ana omurgasını oluşturan diğer başlıklarda lafız-mana ilişkinin yine üçlü bir yapı arz edecek şekilde; kelime, dil içi ve dil dışı karîneler muvâcehesinde değerlendirilmesi şeklinde teşekkül etmiştir. Neticede görülmüştür ki İbn Cinnî'nin çalışmaları ışığında aslında her üç aşamada da manayı belirleyen, manaya tesir ederek onun anlam alanını genişleten veya daraltan unsurlara dair oldukça güçlü bir idrakin olduğu görülür.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Lafız-Mana İlişkisi, İbn Cinnî, Modern Dilbilim, Bağlam

Giriş

Çoğu zaman lafızla mana arasında kesin bir ilişkinin var olduğu ve bir lafzın manasına delâletinin de zorunlu bir ilişki olduğu düşünülmüştür.[1] Arapçada genelde 'ilmu'd-dilâle (veya delâle) ve 'ilmu'l-ma'nâ diye isimlendirilen[2] bir uzmanlık alanının konusu olan lafız-mana ilişkisini tartışmak aslında dil ile düşüncenin irtibatını tartışmak demektir. Bunun da arkasında acaba düşünce olmadan dil veya dil olmadan düşünce mümkün müdür, sorusunun olduğu varsayılabilir. Çünkü dil sadece bir iletişim aracı değil aynı zamanda bir şekilde düşünce boyutuyla ilgili bir tercihtir de.[3]

Aslında bu sorunun arkasında, insanın genel müşahedelerinin soyutlanması neticesinde oluşan ve insan düşüncesinin teşekkülüne zemin oluşturan "kavram" mefhûmunun olduğu söylenebilir.[4] Kavram aşina olunan

1 Ramazân 'Abduttevvâb, *Buhûs ve makâlât fi'l-luğa* (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1982), 18.

2 Ahmed Muhtâr Ömer, *'İlmu'd-dilâle* (Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 1998), 11.

3 Mehmet Rifat, *Dilbilim ve Göstergebilimin Çağdaş Kuramları* (İstanbul: Düzlem Yayınları, 1990), 115. Dil-düşünce arasındaki ilişkiye dair farklı yaklaşımlar için ayrıca bkz. J.V. Venderyes, *Dil ve Düşünce*, çev. Berke Vardar (İstanbul: Multilingual, 2001), 49-53.

4 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009), 3/149; Berke Vardar, *Dilbilim Yazıları* (İstanbul: Multilingual, 2001), 37; Pierre Guiraud, *Anlambilim*, çev. Berke Vardar (İstanbul: Multilingual, 1999), 30.

şeyi ifade eder[5] ve "sözcükler değişse de aynı kalan şeydir."[6] Zira insanı kuşatan maddî manevî bütün varlık âlemi bu şekilde zihnin kapsam alanına girer[7] ve bir şekilde[8] dille ifade edilir.[9] Bütün bu kavram, ona işaret eden gösterge ve bu ikisi arasındaki irtibatı anlamlandırma meselesinin kapsamına girer. Bu konu da bu açıdan dilbilimin inceleme alanına dâhil olur.[10]

Bu manada anlamı kelimenin işaret ettiği kavram olarak tanımlayan[11] yaklaşım önemlidir. Zira kelimelerle şeylerden ziyade zihindeki kavramları ilişkilendirmek bazılarına göre daha doğru bir yaklaşımdır. Buna göre simge (kelime) ile işaret edilen şey arasında doğrudan bir bağlantı yoktur. Bu ikisini birbirine bağlayan zihinsel kavramdır. Dolayısıyla 'anlam' simge ile işaret edilen arasında zihinsel kavram aracılığıyla kurulan psikolojik ilişki neticesinde ortaya çıkar.[12] Başka bir ifadeyle anlam, dilsel gösterge ile gösterilen arasında râbıta kuran, bu iki alanın birbirine tümüyle karışmasına mâni olan ancak aynı zamanda birbirinden de tamamen kopmalarını engelleyen iki tarafla da irtibatlı bir ara/berzahtır diyebiliriz.

Meseleye başka bir açıdan baktığımızda dilleri birbirinden ayıran tüm husûsî niteliklere rağmen bütün bu farklılıklarla irtibatlı olan dolayısıyla farklılıklarına rağmen dillerin ortak öğeleri olan şey anlamdır. Zira bu yönüyle anlam, farklı dillerle konuşan insanın düşünce boyutunu ifade eder.[13]

Simge ile işaret edileni birbirine bağlayarak manayı üreten zihinsel kavramın etkinliğini de belirleyen birçok âmil söz konusu olmaktadır ki alt başlıklarda bunlardan söz edilecektir. Zaten burada simge ile işaret edilen arasındaki zihinsel kavramla kurulan irtibatı tamamen soyut ve sınırları belirsiz bir işlem olmaktan ziyade bu ikisi arasındaki belli bir ilişki olarak görmek daha makul gözükmektedir. Aksi takdirde anlamı belirleme çabası oldukça güç bir uğraşı olacaktır.[14] Bu belli ilişki de aslında belli kuralları bulunan bir davranış tarzı olan konuşma[15] ya da konuşmada dile getirilen ifadelerin yine belli bir kurala göre kayda geçirildiği yazı olarak tezâhür etmektedir.

Bu ifadeler her ne kadar genel olarak insan ifadelerinin nasıl ortaya çıktığına dair bir çerçeve çizer. Ancak Chomsky'nin de ifadesiyle; dil, düşünce ve kavrayış hakkındaki her türlü gelişmeye, bunlar hakiki gelişmeler olsa da insan zihninin bütünüyle öğrendiği bir dilde nasıl sürekli yeni ifade şekilleri ürettiği ve üretilen yeni ifadeleri nasıl anladığının cevabı hâlâ bulunamamıştır. Belki de hiç bulunamayacaktır.[16]

---

5 Frank Robert Palmer, *Semantik, Yeni Bir Anlambilim Projesi,* çev. Ramazan Ertürk (Kitâbiyât: Ankara, 2001), 14.

6 Seiffert'tan nakille Aksan, *Her Yönüyle Dil,* 3/150. Burada değişen sözcüklerden kasıt aslında birbirinden farklı olan dillerdir. İfade edilmek istenen, "kavram"ın farklı dillerde farklı kelimelerle ifade edilse de arka planda aynı kalan ve müşâhedeler neticesinde yapılan soyutlamalarla elde edilen şey olduğudur. Benzer bir değerlendirme için bkz. Ferdinand De Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri,* çev. Berke Vardar (İstanbul: Multinilgual, 1998), 45, 106-108. Mana-lafız bağlamında değişkenlik sâbitelikle ilgili arıca bkz. Muhammed Hamâse 'Abdullatîf, *en-Nahvu'd-dilâlî medhal li dirâseti'l-ma'nâ en-nahvî ved-dilâlî* (Beyrut: Dâru'ş-Şurûk, 2000), 39.

7 Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri* (İstanbul: Multilingual, 2001), 13.

8 Bu ifade, aynı olguyu müşâhede eden farklı dili konuşanların bunu farklı şekillerde ifadece edecekleri gerçeğine işaret etmektedir.

9 İnsan dışındaki varlık âleminin her yönüyle dil alanına aktarımına vaz' denir. İbrahim Özdemir, *İslâm Düşüncesinde Dil ve Varlık, Vaz' İlminin Temel Meseleleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 41.

10 Guiraud, *Anlambilim,* 30.

11 Aksan, *Her Yönüyle Dil,* 3/159, 178.

12 Palmer, *Semantik,* 38. Lafzın delâletinin üçlü bir yapıya sahip olduğuna dair ayrıca bkz. Yaşar Daşkıran, "İbn Cinnî'ye Göre Anlamı Etkileyen Unsurlar", *Journal of Islamic Research,* 32/3 (2021), 724. Anlamı kavram üzerinden açıklayan yaklaşımlara bir itiraz olarak bkz. Palmer, *Semantik,* 41-42. Searl, dilbilgisel kavramın müsnede bir özelliğin atfedilmesi olduğunuz söyler. Ayrıntılı bir tahlîl için bkz. John R. Searle, *Söz Edimleri* (Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000), 181-189.

13 Berke Vardar v. dğr., *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi* (İstanbul: Multilingual, 1999), 181-182.

14 Palmer, *Semantik,* 42.

15 Searle, *Söz Edimleri*, 91.

16 Noam Chomsky, *Dil ve Zihin Genişletilmiş Basım,* çev. Ahmet Kocaman (Ankara: Ayraç Yayınevi, 2002), 152. Zira ona göre aslında hala dilbilimcilerin geliştirmiş oldukları kuramsal açıklamalarla incelenmesine uygun olmayan bir takım "beylik fikirlere" mahkûmuz. Chomsky, *Dil ve Zihin,* 168.

Burada soyutlama ile elde edilen ve temelde aynı olan kavramın delâlet ettiği mana ile ilgili şu hususu ifade etmek gerekir. Bu kavram normal şartlarda, yani herkesin aynı şekilde anladığı "genel tasarımları" olduğu gibi, kavramın delâlet ettiği maddî veya manevî mefhûmla olan husûsî münasebetinden dolayı kişiden kişiye değişen "özel tasarımları" da olabilir.[17] Bu husus, kavramın kabı mahiyetindeki lafız ile mana arasındaki ilişki bakımından dikkat edilmesi gereken bir durumdur.

Bu bağlamda biz bu makaleyi, dil açısından[18] bir kelimenin delâlet ettiği manayı belirleyen temel üç ana unsur olduğu ön kabulü üzerine inşâ etmeye çalışacağız. Bunlar; fonemler, dil içi karîneler ve dil dışı karînelerdir. Bu ana başlıkların her birinin altında farklı başlıklar da açılabilir. İlgili kelimenin delâletinin tam ve doğru bir şekilde tespit edilip anlaşılabilmesi aslında bu unsurların tam olarak tespit edilebilmiş, tam ve doğru bir şekilde kavranabilmiş olmasına bağlıdır.

İnsan, insan-ı nâtık olması açısından yazılı ve kuralları tespit edilmiş bir şekilde nispeten daha sonraki bir dönemde dili incelemeye başlamış olsa da[19] onun dille olan irtibatı bizatihi kendisinin varlık âlemine zuhûru ile eşzamanlıdır. Tabi ki bu makalede bahsettiğimiz konu bağlamında insanın diliyle kurmuş olduğu ilk irtibat zamanlarına gidilmeyecektir.

Biz bu makalede kelimenin manasına delâletini Arap dili tarihi ile modern dilbilim çalışmalarının mukâyesesi temelinde ele almaya çalışacağız. Burada temel olarak modern dönemde kelimenin manasına delâleti, az önce sözü edilen temel üç esas çerçevesinde nasıl ve ne şekilde ele alınmıştır sorusunun cevabı verilmeye çalışılacaktır. Ayrıca bu unsurlar bağlamında Arap dilcilerinin yaklaşımı ele alınarak mukâyese edilecektir.[20] Ancak biz bunu yaparken Arap dili tarihinin bütün isimlerini incelemeyeceğiz. Meseleyi özellikle İbn Cinnî'nin[21] (392/1002) yaklaşımları örnekliğinde incelemeye çalışacağız.

Dili oluşturan bütün öğelerin birbiriyle güçlü bir irtibat halinde olduğu tespitinin mana incelemelerine ivme kazandırdığı kabul edilmektedir. Ancak lafız-mana arasındaki irtibat konusunu anlama gayretlerinin modern dönemde de bazı farklı anlayış kümelenmelerine sebep olduğu da bir gerçektir. Bunun temelinde lafzın mı, mananın mı öncelikli olduğu sorusunun bulunduğu ve bu sorunun bu çeşitliliğin hareket noktasının esasını teşkil ettiği görülmektedir. Sözgelimi Amerikan *üretimsel dilbilimi* mananın üretim aşamalarını öncelelerken yani manayı bir etken değil netice olarak görürken[22] Alman ve Fransız dilbilim çevrelerinde yapı incelemelerine anlam da uygulanarak ikisini beraber ele alan *yapısal anlambilim* tavrının ön plana çıktığı görülmektedir.[23] Bloomfield'un benimsediği gibi, sınırları belli, tecrübe edilebilir somut bir alan olması bakımından dil incelemelerinin dilin maddesi konumundaki lafızla sınırlı kalması gerektiğini ifade eden tavrı dilbilim alanında

---

17 Aksan, *Her Yönüyle Dil,* 3/151-152.

18 Bu kaydın koyulmasının sebebi diğer gösterge türlerinin dışarıda bırakılması düşüncesidir.

19 Modern dönemle, özellikle anlam merkezli ilk çalışmaların ne zaman başladığı ve kısa mukayesesi için bkz. Aksan, *Her Yönüyle Dil* 3/139-146.

20 Zira Arap dili geleneği içerisinde modern dilbilim çalışmaları kapsamında dile getirilenlere benzer görüşlerin bir şekilde ifade edildiği bir gerçektir. Buna dair bir değerlendirme için bkz. Muhammed el-Emîn Huveylîd, *Dilâletu'l-binye en-nahviyye ve's-siyâkıyye 'inde İbn Cinnî fi kitâbi'l-Hasâis* (Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 2015), 31.

21 İbn Cinnî, usûl-u nahve dair ilk kapsamlı müstakil çalışma yapan kişi olarak değerlendirilmektedir. Bkz. Fâdıl Sâlih es-Sâmirrâî, *İbn Cinnî en-Nahvî* (Dımeşk: Dâru İbn Kesîr, 2016), 149.

22 Bu yaklaşımdaki sonuç olarak manayı ortaya çıkaran inceleme başlıkları için bkz. Rifat, *Dilbilim*, 47. Benzer bir yaklaşımı, dil incelemelerinde davranışçı tavrı benimseyen Blommfield de göstermektedir. Bkz. Vardar, *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi*, 66-67. N. Chomsky'nin hocası Harris bu kapsamda değerlendirilebilir. O temelde bir dildeki tüm cümle yapılarına nüve teşkil eden çekirdek cümle yapılarını ve bu kapsamda dönüşümleri ele almıştır. Bu kapsamda o, manaya sadece saptanan öğe dağılımlarının üzerinde belirleyici olan bir unsur olarak vurgu yapmıştır. Bkz. Vardar, *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi,* 249-250.

23 Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 3/142-143; Vardar, *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi,* s. 109. Bu ikinci eserde mana ve kullanıma (söz) bilkuvve düzey-gerçekleşme düzeyi şeklinde vurgu yapılmaktadır. Maksadı ifade etmekte her ikisi de eşit olarak bulunmaktadır ve gösterge bu iki unsur arasındaki ilişkiyi kurmaktadır.

bir usûl olarak pozitivist bir yaklaşım olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak bu bile manânın tamamıyla göz ardı edildiği anlamına gelmez.[24]

Daha sonraları bahsedilen birinci yaklaşımdan hareketle iki eğilimin daha ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan birincisi N. Chomsky merkezinde, Katz ve Fodor'un da katkılarıyla şekillenen, *üretimsel dilbilim*[25] yaklaşımda manaya gereken önemin verilmediği ilkesinden hareketle yapıya anlamı da katan *yorumlayıcı anlambilimdir*.[26] Bir diğeri ise artık anlamın yapı veya lafzın önüne geçtiği ve dahası aslında cümle üretiminin daha cümle ortaya çıkmadan önce anlamla ilgili yapılarda teşekkül ettiğini vurgulayan *üretimsel anlambilim*dir.[27] Bu tavrı Chomsky'nin bahsettiği gibi bir derin yapının olmadığını ve bunun tespit edilmesinin de mümkün olmadığını söyleyerek sergileyenler de olmuştur. Onlara göre, böyle bir yapının var olduğu kabul edilse bile bu sözdizimle (sentaks) değil anlambilimle (semantik) alakalı bir yapıdır.[28] Şüphesiz böyle bir yaklaşım lafza karşı anlama tam bir üstünlük vermek demektir.

Bunlara eklenebilecek bir diğer yaklaşım da *davranışçı anlambilim*dir.[29] Bu husus bu makalede, dil dışı karînelerin lafız-mana ilişkisine etkisi bağlamında ele alınabilecek bir yaklaşımdır. Bu makalede bu beş dilbilim kuramına değinilmesinin amacı aslında lafız-mana ilişkisi ile Arap dilinde bu meseleye bakışın nasıl olduğunun incelemesine bir çerçeve çizmektir. Zira genel itibariyle Arap dili tarihinin en başından itibaren yapılan garîbu'l-Kur'ân, garîbu'l-hadîs, halku'l-insan vb. konulu sözlükler ve el-vucûh ve'n-nezâir gibi incelemeler aslında birer lafız-manâ yani delâlet incelemesidir. Konumuzun özel çerçevesinde bakacak olursak İbn Cinnî'nin iştikâk bağlamında bir asıldan türeyen tüm diğer kelime köklerinin bu aslın ifade ettiği manayı bir şekilde ihtivâ ettiği şeklindeki değerlendirmeleri de aslında bir lafız-manâ irtibatı incelemesidir.[30]

Burada anlam incelemeleri merkeze alındığında sıklıkla rastlanan gösterge ile gösterilen veya ad ile nesne ya da lafız ile mana bir kâğıdın iki yüzü gibidir, birbirinden ayrılmaz[31] veya lafız ile mana arasındaki irtibat toprak ile ondan mamûl eşya arasındaki irtibat gibidir[32] sözü akla gelmektedir. Delâletteki nedensizlik olarak ifade edilen bu durum ne demektir ve gerçekten bu böyle midir?[33] Bu sorunun cevabı mahiyetinde söylenebilecek şeyler ancak müstakil bir çalışmanın konusu olabilir.

Konuyla ilgili daha önce yapılmış çalışmalar bağlamında burada iki çalışmaya özellikle işaret etmek gerekmektedir. Bunlardan birisi Yaşar Daşkıran'ın "İbn Cinnî'ye Göre Anlamı Etkileyen Unsurlar", diğeri ise Muhammet Mücahit Asutay'ın "el-Hasâis Ekseninde, İbn Cinnî'de Ses-Anlam İlişkisine Bir Bakış" adlı çalışmalarıdır. Birincisi, manayı bizim de ele aldığımız şekilde üç ana bölümde incelerken ikincisi başlığından da anlaşılacağı üzere daha çok ses-anlam ilişkisiyle ilgilidir. Bizim çalışmamızı bunlardan ayıran şey modern çalışmalar ve bununla İbn Cinnî'nin yaklaşımlarına dair yapılan değerlendirmede ortaya çıkmaktadır.

---

24 Ömer, *'İlmu'd-dilâle,* 26-27.

25 Kuram hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rifat, *Dilbilim,* 58-66.

26 Aslında Chomsky'de kendi kuramında daha sonra güncelleme yaparak anlam bileşeninden bahsetmiştir. Ama bunu yine derin yapının verdiği bir yorumlama şekli olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Chomsky, *Dil ve Zihin,* 198-203; Fadl Yûsuf Zeyd, *Fi'n-nahvi'l-'arabî ve'n-nahvi't-tahvîlî* (Kahire: Âlemu'l-Kutub, 2018), 31; Hamâse Abdullatîf, *en-Nahvu'd-dilâlî,* 42.

27 Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 3/142-143.

28 Palmer, *Semantik,* 180.

29 Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 3/142-143. Burada davranışçılığa dâhil edilmemekle beraber, N. Chomsky'nin kendisini dilbilim incelemelerine sevk eden ikinci âmilin dilbilimin, insanın zihinsel yeteneklerini ve onun ruhsal tarafının keşfini sağlayan bir araç olarak gördüğü ifade edilebilir. Bkz. Chomsky, *Dil ve Zihin,* 155.

30 Ömer, *'İlmu'd-dilâle,* 20-21; M. Mücahit Asutay, "el-Hasâis Ekseninde, İbn Cinnî'de Ses-Anlam İlişkisine Bir Bakış", *Ekev Akademi Dergisi*, 16/53 (Güz 2012), 310.

31 Ferdinand De Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri,* çev. Berke Vardar (İstanbul: Multilingual, 1998), 166.

32 Ömer, *'İlmu'd-dilâle,* 19.

33 Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 3/154.

1. Sesbirimlerin (Fonem)[34] Mana ile İlişkisi

Sesbirimler (fonem), belli bir şekilde sıralanarak dilin sahip olduğu kelime birimlerini oluşturan ve her dilde o dili konuşanlarca belli bir mananın aktarılmasına, başka bir ifadeyle kelimelerin anlamlarını birbirinden ayırmaya yarayan işaretlerdir.[35] Fonemlerin manaya tesiri olmadığı gerekçesiyle mana açısından müstakil bir varlığı olmadığını savunanlar olmakla beraber, en küçük ses birimi olması açısından bu birimlerin anlam yüklerini ele alan tavırlar da söz konusu olmuştur.[36] Nitekim Arapçada kelimenin harflerinin bir şekilde manaya tesiri düşüncesi *ed-dilâletu's-savtiyye* diye ifade edilir.[37] Kelimeleri oluşturan ses birimlerinin dizilişleri değiştirildiğinde farklı anlamlar ortaya çıkabildiği gibi bazen herhangi bir anlamı olmayan bir kelime biriminin (mühmel) üretilmesine de sebep olabilir. Benzer şeyler birkaç sesbirim birliğinden oluşan ve kelimeyi oluşturan bir üst yapı olarak değerlendirilebilecek heceler (morfem) için de söylenebilir.[38] Her halükârda bu aşamada söz konusu olan temel manadır.[39]

Burada, özellikle de Arap dili ile ilgili bölümde, acaba bu tek tek sesbirimlerinin kelimenin tamamının delâlet ettiği mana ile bir irtibatı var mı ya da başka bir ifadeyle bu ses birimleri kelimenin tamamının ifade ettiği mananın bir boyutuna işaret etmekte midir sorusunun karşılığı irdelenmeye çalışılacaktır.[40] Yoksa bazı dilcilerin işaret ettikleri gibi bu konuda bir anlam yüklü olmakla anlamlı olmak ayrımı yapmak mı gerekir.[41] Biz bunun genel değerlendirmesini yapmaya çalışacağız.

---

[34] Burada morfem kavramı da kullanılabilirdi. Morfem Temmâm Hassân'ın ifadesiyle aslında mana ile kelime arasındaki irtibatı sağlayan; ses, hece veya birkaç heceyi içine alacak geniş bir alana işaret ettiği için aslında bu tanım bağlamında fonemi de içinde alan bir kavramdır. Ancak biz kelimenin manaya delaletinde özellikle Arapça bağlamında kelime kökünü oluşturan başka bir ifadeyle iştikaka esas olan temel seslerin manaya etkisi özelinde kalacağımız için başlıkta fonem kelimesini tercih ettik. Morfem kavramının geniş tahlîli için bkz. Temmâm Hassân, *Menâhicu'l-bahs fi'l-luğa* (Mektebetu'l-Anclû el-Mısrıyye, 1990), 170-173.

[35] Modern dönemde B. Pottier, bu sesbirimlerini 'anlambirimcik' adıyla manayı oluşturan en küçük birim olarak inceleyen bir yaklaşımın temsilcisidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rifat, *Dilbilim,* 76-78; Özcan Başkan, *Lengüistik Metodu* (İstanbul: Multilingual, 2003), 92. Örneğin Türkçedeki "bol" ile "bal" kelimelerindeki o ve a sesleri ile "hala" ve "hâlâ" kelimelerindeki uzatmanın olup olmaması anlamın birbirinden ayırt edilmesine yarayan fonemlerdir.

[36] Ahmed Muhtâr Ömer, *Dirâsâtu's-savti'l-luğavî* (Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 1997), 161. Fonemin mahiyeti ve dilbilim tarihinde hakkında serdedilen görüşlerle ilgili olarak bu kitabın 161-277 sayfaları arasına bakılabilir.

[37] Huveylid, *Dilâletu'l-binye,* 89.s

[38] Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 1/57-59. Burada bir sonraki başlığa da atıf yaparak Hjelmslev'in tek tek sözcük birimleri içerisinde de cümleyi oluşturan birimler arasındakine benzer bir çözümlemenin mümkün olabileceği düşüncesine atıf yapmak istiyoruz. Bkz. Vardar, *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi,* 175. Bazı Müslüman dilciler lafız ve mana arasındaki ilişkiyi tabiî delâlet olarak görmektedirler. Bkz: Özdemir, *İslâm Düşüncesinde Dil ve Varlık,* 37.

[39] Ömer, *'İlmu'd-dilâle,* 38. Anlam türleri için bkz. Ömer, *'İlmu'd-dilâle,* 36-41.

[40] Bu bağlamda Palmer'in teklif ettiği, kendisini oluşturan parçaların manasını ele verdiği 'saydam kelimeler' ve bu şekilde olmayan 'saydam olmayan' kelimeler ayrımı çözüm olabilir mi? Bkz., Palmer, *Semantik,* 55. Palmer'in bu tür kelimelere verdiği örneklerden, Arapça dikkate alınırsa, kıyasâ uygun olarak bir kökten türetilen kelimelerle böyle olmayan kelimeler anlaşılır. Buna göre sözgelimi طبّاخ saydam bir kelime iken bunun kökü طبخ saydam olmayan bir kelimedir. Kelimeler arasındaki bu tür benzerliklerin genel geçerliği olmayan tikel ve karmaşık biçimler olduğu ancak yine de bunların anlaşılmasına yardımcı olan kurucu unsurlar barındırdığı şeklindeki bir değerlendirme için bkz. Vardar, *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi,* 82-84. Seslerle anlam arasındaki bu şekildeki bir özdeşliğin bulunduğu düşüncesi modern dilbilimde eşbiçimcilik olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Vardar, *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi,* 242.

[41] Sözgelimi b/a/ş ile b/o/ş kelimelerindeki a-o sesleri kelimeleri birbirinden ayıran anlam yüklü birimler, bunların içerisinde bulduğu ve müstakil bir manaya delalet eden baş-boş kelimeleri ise anlamlı birimlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özcan Başkan, *Bildirişim İnsan-Dili ve Ötesi* (İstanbul: Multilingual, 2003), 115-116. Buna İngilizceden feet ile fly kelimeleri örnek verilebilir. Bu kelimelerdeki "f" harfleri anlam yüklü birimler olarak değerlendirilebilir. Bkz. Palmer, *Semantik,* 113. Bu ayırıma morfemlere bağımlı yapılar ifadesiyle de atıf yapılabilir. Bkz. Mehmet Hakkı Suçin, *Öteki Dilde Var olmak* (İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2007), 47. Her hâlükârda kelimenin her bir sesinin kelimelerin anlamlarını birbirinden ayırdığını söylemek mümkün değildir. Bkz. Yusuf Sancak, *Arap Dili Temelinde Söz Anlam İlişkisi* (İstanbul: Aktif Yayınevi, 2008), 61. Başkan başka bir çalışmasında seslerin kelimeleri birbirinden ayırt etmede değil kelimelerin anlamını ayırt etmede etkili olduklarına vurgu yapmaktadır. Bkz. Başkan, *Lengüistik Metodu,* 91-92, 96. Ahmet Muhtâr Ömer bu durumu "temyîz vazîfesi" olarak isimlendirmekte ve fonemin tanımında icra ettiği vazifeye dayalı yaklaşımın daha ağırlıklı olduğunu ifade etmektedir. Bkz. *Dirâsâtu's-savtu'l-luğavî,* 172, 179.

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki eklemeli bir dil olması hasebiyle Türkçe açısından bakıldığında morfemlerden söz etmek mümkündür. Ancak kelime köküne farklı harflerin farklı kalıplarda (vezin) eklenmesi suretiyle çekimlenerek farklı farklı anlamlar ifade eden bir yapıya sahip olması bakımından Arapça kelimelerin manaları ile irtibatları konusunda morfemlerden ziyade fonemlerden söz etmek durumunda kalınacaktır.[42]

Genellikle sistemli ilk dil incelemesi yapan kişinin Hintli Panini olduğu kabul edilir. Yaklaşık M.Ö. IV. asırda yaşadığı düşünülen bu dilci, eserinde daha o zaman kelimeyi oluşturan harflerle (fonem) kelimenin delâlet ettiği mana arasında bir irtibat var mı sorusuna cevap aramıştır.[43] Bazılarına göre bu, ses birimleriyle kavram arasındaki ilişkinin çağrışımsal değil husûsî bir ilişki olmasıyla alakalıdır.[44]

Genel olarak Arap dilcilerinde ses harf ayrımı anlayışının olduğu ve seslerden ziyade harflerin kelimenin manasına katkı sunan bir anlam yüküne sahip olduğu (ta'bîr-mu'abbir) düşüncesi görülmektedir. Kelimenin kök ve ziyâdeli durumlarında köke belli harflerin eklenmesiyle kelimenin bir ölçüde muttarid bazı manalar kazanması durumu da onların bu kanaatlerini güçlendirmiştir. Onlar bu tür mana yüklemelerinde kelimelerin başında, ortasında veya sonunda bulunan ve kelimeden yeni bir kelime teşkîl edilmesini sağlayan değişik harfler arasındaki sıfat ve mahreç farklarından da istifâde etmişlerdir.[45]

İbn Cinnî özelinde meseleye baktığımızda, kendisinin iştikâk-ı ekber,[46] bazı Arap dilbilimcilerin de iştikâk-ı kebîr diye tanımladıkları[47] bir kökten yeni kelimeler türetme olayında benzer bir durumun olduğu görülmektedir. Zira bir kökten birden çok kelime türetildiğinden kökü oluşturan harflerin dizilim çeşitliliğinin manada da çeşitlenmeye sebep olduğu görülmektedir. Bu durumda ortaya çıkan kelimelerin her birisinin kullanımda karşılığı olan bir manaya takâbül etmesi her zaman söz konusu olmayabilir ki buna *mühmel* kelime denildiği ifade edilmişti. Ancak İbn Cinnî'nin de ele aldığı ve bütün türevlerinin kullanımda anlamlı bir karşılığının olduğunu (muste'mel) söylediği ق . و . ل kökü gibi örnekler de söz konusudur.[48] Burada her ne kadar kökte vaz'î bir delâlet olsa da[49] müştekkâtlarında anlam farklılıkları ortaya çıkmaktadır. İbn Cinnî'nin de *el-Hasâis*'te anlam delâletlerini tek tek ele aldığı, aynı kökten türeyen bu kelimeler arasındaki anlam farklarını ortaya çıkaran şeyin harfler değişmese de farklı dizilimlerle yeni yapılar oluşturuyor olduğu görünmektedir. Söz gelimi قال kelimesi tek taraflı olarak ilkin bir sözü söylemeyi ifade ederken aynı kökün türevi olan قاول karşılıklı sözleşmeyi (mukâvele), bu kökün başka bir müştakkı olan أقال ise daha önceden ikâme edilen sözleşmeyi

---

42 Konumuz bağlamında burada dile husûsî özelliğini kazandıran fonem sistemi diye ifade edilen şeye atıf yapılabilir. Bkz. Vendryes, *Dil ve Düşünce,* 105-106. Bu irtibat harekelerin manânın belirlenmesine etkisi bağlamında da ele alınabilir ancak biz bu konuya girmeyeceğiz. Bununla ilgili Sîbeveyh üzerinden yapılan bazı değerlendirmeler için bkz. Zeyd, *Fi'n-nahvi'l-'arabî,* 32-33.

43 Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 3/140.

44 Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 3/155.

45 Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî fikhi'l-luğa* (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2009), 142. خضِم ve قضِم kelimeleri gibi. İlk kelime sulu yenilmesi nisbeten daha kolay olan yiyeceklerin yenilmesini ifade ederken ikinci kelime kuru ve sert yiyeceklerin yenmesine delâlet eder. Bu farkın da kelimelerin başındaki harflerin mahreç ve sıfat olarak birbirinden farklı olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bkz. Subhî es-Sâlih, *Dirâsât,* 143.

46 İbn Cinnî bu konuya el-Hasâis'te müstakil bir bölüm ayırmıştır. Bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 2/133-139

47 İştikâk türleri hakkında teferruatlı bir sunum ve değerlendirme için bkz. es-Sâlih, *Dirâsât fî fikhi'l-luğa,* 174-210. İbn Cinnî'nin iştikâk-ı ekberde gündeme getirdiği durumun el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin kalb üsülünden farklı olduğu söylenmektedir. Zira İbn Cinnî'de tüm türevleri cemeden temelde bir mana ortaklığı varken el-Ferâhîdî'nin uyguladığı kalb üslünde sadece kelimeden türetilebilecek muhtemel türevlerin sayı dökümü söz konusudur. Bununla beraber aradaki yakınlıktan dolayı iştikâk-ı ekber fikrinin el-Ferâhîdî'nin kalb üslünden mülhem geliştirildiği de ifade edilmektedir. Bkz. Ramazân 'Abduttevvâb, *Fusûl fî fikhi'l-'arabiyye* (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1999), 296; Daşkıran, "İbn Cinnî'ye Göre Anlamı Etkileyen Unsurlar", 728-729; "İbn Asutay, "İbn Cinnî'de Ses-Anlam İlişkisine Bir Bakış", 308.

48 Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî, *el-Hasâis,* nşr. Muhammed 'Ali en-Neccâr (Mektebetu'l-'İlmiyye, 1952), 1/5-11.

49 Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî fikhi'l-luğa,* 174.

bozmayı (ikâle) ifade etmektedir. Ancak her üç kelimenin de vaz'î delâlette yani sözde ortak olduğu görülmektedir.

Ancak her ne kadar kelime türevlerini temelde anlam ortaklığı olan bir köke ircâ ettirme düşüncesi kabul edilebilir olsa da[50] İbn Cinnî'nin bu yaklaşımının dilin tamamı için muttarid bir durum oluşturmadığı da bir gerçektir. Zira onun örnek olarak getirdiği kelimeler bazı sözlüklerde seksen binlere kadar ulaşan kelime varlığı arasında genel bir hüküm vermek için yeterli olduğu görülmemektedir.[51]

Benzeri bir değerlendirme de kök fiili oluşturan harflerin manaya delâleti konusunda yapılmaktadır. Arapça örneğinde konuşulacak olursa, farklı manalara delalet eden üçlü kökü oluşturan ve sadece bir harfi farklı olan fiillerin farklı manalara delalet etmesinde, kelimenin başında ortasında veya sonunda olabilen bu farklı harfin belirleyiciliği var mıdır?

Arapçada bu tahliller yapılırken genelde harflerin mahreç ve sıfatları ile delâlet edebilecekleri manalar arasında bir irtibat kurulmaya çalışılır. Söz gelimi sadece ilk harfleri farklı olan; صعِدَ ile سَعِدَ fiillerinden birincisi temel anlam olarak bir dağa, duvara veya yüksek bir yere tırmanmaya yani fizikî bir yükselmeye delâlet ederken ikincisi biraz da psikolojik ve fizikî manada müşâhede edilemeyen hissî bir yükselmeye işaret etmektedir. Bu iki kelime arasındaki bu delâlet farkının tahlîlinde sâd harfinin kuvvetinden dolayı maddî, gözle görülür, sîn harfinin sıfat olarak daha zayıf olduğu için hissî gözle görülemeyen bir yükselmeye delâlet ettiği söylenmektedir.[52] Benzer şekilde سُدٌّ kelimesinin kapı vb. kapatılması için kullanılırken صُدٌّ kelimesinin dağ, vadi vb. gibi daha büyük şeylerin kapatılmasına delâlet etmesi de aynı minvalde yorumlanmaktadır.[53]

Benzer değerlendirmeler farklı olan sesin bulunduğu yere göre; قدر, قطر, فتر; النضح, النضج gibi kelimeler hakkında da yapılmaktadır.[54] İbn Cinnî'nin dildeki bu tür inceliklere vukûfiyetin kişiyi dildeki hikmetlere ulaştıracağını ve dilin zevkine vardıracağını söylemektedir.[55] Kelimeyi oluşturan tek tek harflerin mahreç ve sıfatlarıyla delalet ettikleri manalar arasında kurulan irtibatların da verilen örneklerde gerçekten akla yatkın gelmesine rağmen[56] burada İbn Cinnî'nin iştikâk-ı ekberle ilgili söyledikleri hakkındaki yorum yapılabilir. Şöyle ki bu tür, kelimeyi oluşturan tek tek harflerin mahreç ve sıfatları ile kelimenin tamamının delâlet ettiği mana arasındaki irtibat dilin bütün kelime varlığını kapsayacak şekilde kapsayıcı ve genel geçer (muttarid) bir izah olacağı ne kadar iddia edilebilir?

Buraya kadar ortaya konulanlarla ilgili şöyle genel bir değerlendirme yapılabilir. Her ne kadar modern bazı yaklaşımlardaki kelimeyi oluşturan en küçük anlam birimleri fikriyle yakınlık arz etse de özellikle Arapça gibi çekimli dillerde kelimelerin delâlet ettikleri manalara kelimeyi oluşturan tek tek harflerden ziyade kelimenin bütününün ortaya koyduğu bir veri olarak bakmak daha uygun bir yöntem olarak görülmektedir.[57]

---

50 'Abduttevvâb, *Fusûl,* 297.

51 İbrâhîm Enîs, *Min esrâri'l-luğa* (Kahire: Mektebetu'l-Anclû el-Mısriyye, 1966), 52. İbn Cinnî kelimeyi oluşturan harekeli ve sâkin harflerin teşkîl ettiği yapının (sîga) da bir şekilde manayı ihsâs ettirebildiğini söylemektedir. Bu anlayışın el-Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyh'te de mevcut olduğunu ve daha sonra gelen dilciler tarafından da kabul gördüğünü ifade etmektedir. O buna; hayvan seslerinin kesintili veya akıcı olmasına göre muzâf veya daha farklı ifade edilmelerini, rubâî muzâf fiilin genelde tekrar eden fiiller olmasını, فَعَلان vezninin hareket buna karşılık فَعَلى veznini sürate delalet etmesini örnek verir ve her birisinde lafız ile onun delâlet ettiği mana arasında bir irtibat olduğunu ifade etmektedir. Bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 2/152-154.

52 İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 2/161; Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî fikhi'l-luğa,* 142-147. Üçlü kökteki bu aynı harfin aslında ikili olan kelime köküne (sünâiyye teorisi) daha sonradan eklenen zâid bir harf olduğu da ifade edilmektedir. Bkz. 'Abduttevvâb, *Fusûl,* 299.

53 İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 2/161.

54 İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 2/158, 162.

55 İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 2/158, 162.

56 İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 2/158, 146.

57 Türkçe gibi eklemeli dillerde bile mananın her zaman hecelere (morfem) yüklenmesi mümkün olmamaktadır. Mesela öğrenci kelimesinin her bir hecesi bu kelimenin delâlet ettiği mananın bir kısmını garanti etmez. Eklemeli dillerle ilgili şöyle bir ayrım

Bu manada özellikle Arapçayla ilgili olarak manayı kelimeyi oluşturan harflerden ziyade kelimenin bütüncül yapısının (sîga-vezin) verdiğini söylemek daha isabetli olur. Özetle, her ne şekilde, yani ister yazılı ister sözlü ifade olsun lafız işaret edilen mananın tamamını bütünüyle garanti etmez.[58] Bu da mananın tespiti için başka karînelere de başvurulması sonucunu doğurur.

2. Dil İçi Karînelerle Mana İlişkisi

Kelimeler her ne kadar sözlük anlamlarına sahipseler de[59] birer referans olmaları bakımından daha belirgin olarak manalarını bir cümlenin unsuru olma yoluyla kazanırlar.[60] Bu bakımdan söz dizimi ile anlam, birbirlerini yadsıyan değil destekleyen veya belirleyen bir ilişkiye sahiptir.[61] Dil içi karineyle de temel olarak, kelimenin yapısının (sarf-etimoloji/morfoloji), kelimenin içerisinde bulunduğu cümlenin (syntax/nahiv) veya cümlenin üslûbunun ilgili kelimenin anlamının delâleti üzerindeki etkisi kastedilir.[62] Zira dilbilgisel mana diyebileceğimiz sözlü veya yazılı ifadeleri oluşturan çok boyutlu yapısal düzen ilgili ifadenin birimlerini birbirine bağlar.[63] Başka bir ifadeyle hangi dil olursa olsun kelime ile bu kelimenin içerisinde bulunduğu yapıyı birbirinden tamamen ayırmak mümkün değildir.[64] Dolayısıyla her ne kadar ilk vaz' itibarıyla kelimenin ifade ettiği temel bir mana söz konusu ise de sözlüklerin sunmuş oldukları diğer bir çok mana kelimenin bu tür bağlamlar içerisinde kazanmış oldukları bağlamsal (siyâk) anlamlardır.[65]

Burada İbn Cinnî'nin *ihtiyât* başlığı altında ifade etmiş olduğu şeylerin kelimelerin temel manalarının yanında bağlamsal anlamlar kazanmasına *iştirâk* (müşterek lafız) konusu bağlamında da kısaca değinmek istiyoruz. İbn Cinnî'ye göre ihtiyât *hâlin durumuna dair güçlü bir işaret olması* bakımından çeşitli pekiştirme unsurları kullanmaktır. Ona göre buna bilinen pekiştirme (te'kîd) şekilleri dahil olduğu gibi farklı farklı harflerin ve kelimelerin birbiriyle aynı manada kullanılması da dahildir. İbn Cinnî'nin söylediklerinden anlaşıldığına göre farklı harf ve kelimelerin birbiriyle aynı manada kullanılması aslında dili kullananların farklı durumlarda maksatlarını daha vurgulu bir şekilde ifade etmek için farklı kelime ve harfler kullanmaları neticesinde bu harf ve kelimelerin daha sonra benzer anlam kazanmalarıdır ki buna iştirâk diyoruz.[66] Arapçada göz anlamına gelen

---

yapılabilir. Bu tür dillerde özellikle yapım eki olarak ifade edilen morfemlerin belli bir manaya işaret ettiği söylenebilir. Dolayısıyla aslında Arapça dışındaki diller içinde tek bir harfin anlam yüklü olduğu düşüncesi pek doğru gözükmemektedir. Çoğu zaman tek harfli ifadelere anlam kazandıran şey bu tek harften ziyâde onu kuşatan bağlam ve şartlardır. Mesela şaşırma ifade eden Â!, harfi buna örnek verilebilir. Bu tek harfin anlam yüklü olmasına katkı sunan kendisi dışında birçok etmen vardır. Bağlam, jest ve mimikler vs.

58 Vardar, *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi,* 115. Sözgelimi Vendryes bu konuda kesin bir şekilde menfi tavır alanlardan birisidir. Bkz. Vendryes, *Dil ve Düşünce,* 74. Ayrıca bkz. Sancak, *Söz Anlam İlişkisi*, 58.

59 İbn Cinnî buna *lafzî delâlet* demektedir. Bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/98-99.

60 Palmer, *Semantik,* 123. İbn Cinnî bu mivalde üç tür delâletten söz etmekte ve bunlar arasında manaya delâlet bakımından bir sıralama öngörmektedir. Bu delâletler; lafzî, sınâî ve manevî delâletlerdir. Ve manaya delâletteki güçleri de güçlüden zayıfa doğru yazıldığı sıra iledir. O, mesela, fiilin hadese delâletini lafzî dolayısıyla güçlü ancak fâile delâletini manevî yani zayıf görmektedir. Çünkü كتب denildiğinde هو zamirine delâlet manevîdir ve bu zamirden kastın kim olduğunu bulmak için lafız dışı bir araştırmaya ihtiyaç vardır. Fiilin sîgasından çıkarılan zaman ise ona göre sınâî delâlettir. Bu delâlet her ne kadar lafzî olmasa da ona eklemlenebilecek türdendir. Bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 3/98-100. Delâletin bu üç türüyle ilgili bir değerlendirme için ayrıca bkz. Daşkıran, "İbn Cinnî'ye Göre Anlamı Etkileyen Unsurlar", 726-727.

61 Palmer, *Semantik,* 182; Sancak, *Söz Anlam İlişkisi,* 79-81.

62 Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 3/137-139.

63 Huveylid, *Dilâletu'l-binye,* 70-71; Vardar, *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi,* 137.

64 Ahmed el-Vedernî, *Usûlu'n-nazariyyeti'n-nakdiyye el-kadîme min hilâl kadıyyeti'l-lafz ve'l-ma'nâ fî hitâbi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd el-Muttehide, 2005), 11.

65 Temel mana ile bağlamsal mana arasında şöyle bir farktan söz edilebilir: Temel mana kelimenin aslî manası olduğu için her şartta kalıcıdır başka bir ifadeyle bu mana için sübût ve şümûlden bahsedilebilir. Bağlamsal mana ise içerisinde geçtiği bağlama bağlı olduğundan farklı bir bağlamda kelime için bir önceki anlamdan söz edilemez. Dolayısıyla temel mananın sınırları belli iken bağlamsal mananın ucu açıktır. Huveylid, *Dilâletu'l-binye,* 92-93. Kelimenin temel manasının şümûlü o kelimenin bütün türevlerinde esas olarak bir şekilde bu mananın bulunması şeklinde anlaşılabilir.

66 İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 3/101-111.

عين kelimesinin yine aynı dildeki جسوس manasında kullanılması bunun örneği olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla Arap dilindeki iştirâk olgusunun varlık sebebi de İbn Cinnî'ye göre kelimelerin pekiştirme amacıyla (ihtiyât) bağlamsal anlamlar kazanarak birbirlerinin yerine kullanılıyor olmasının bir neticesidir.[67]

Arap dili özelinde meseleye baktığımızda kelimelerin cümlenin terkîbi içerisinde kazandıkları manaya göre (fâiliyet, mef'ûliyet ve izâfet) i'râb alâmeti alması durumu da aslında bir dil içi karîne etkisi olarak değerlendirilebilir. İbn Cinnî'nin de üzerinde çokça durduğu bu durum[68] aslında lafız mı önceliklidir mana mı veya mana söz üretim sürecinin bir sonucu mudur yoksa bu üretimin etkili bir unsuru mudur sorusuna da bir nebze cevap teşkil edebilir. İ'râb bağlamında kelimenin cümle içerisindeki kazanmış olduğu mananın onun alacağı şekle etkisi burada mananın bir netice olmaktan ziyade etkili bir unsur olduğunu gösterir. Zira İbn Cinnî'nin i'râb ve mananın uyumlu bir şekilde bir ifadede bulunmaları durumunda *mana kulpuna sıkıca tutunmuş* olunacağını ifade edip şayet i'râb (lafzî karîne) kastedilen mananın hâsıl olmasına mâni ise burada lafızla ilgili manaya uygun bir yoruma gidilmesi gerektiğini söylemesi[69] onun nezdinde de mananın sözde pasif bir netice değil söz üretim aşamasının etkili bir unsuru olduğu kanaatinde olduğunu gösterir. Bu değerlendirmelerin giriş bölümünde bahsedilen modern *üretimsel anlambilim* yaklaşımıyla olan benzerliği dikkat çekicidir.

Bu açıdan bakıldığında, anlamın tüm bu çok boyutlu yapısal düzen dikkate alınarak tespit edilebileceği ortaya çıkar. Zira tüm diller için geçerli olmak üzere tek başına kelimelerin bir manâsı olsa da muhataba bir kastı aktarmada bu manâ yeterli değildir. Yine her dilin her zaman bağlı kaldığı kurallara göre (Arapça için en temelde nahiv kuralları) birbirine irtibatlı hâle getirilmiş münferit kelimeler artık muhataba bir anlam aktarımı anlamında fayda sağlayacak şekilde bir ruh kazanmış olur.[70] Bu aşamada artık *ta'birî manadan* söz etmek gerekir.[71] Başka bir ifadeyle artık kelimeler bir dizi halinde sunuldukları cümlede mütekellimin muhatabına aktarmak istediği manaya hizmet edecek şekilde, bir bakıma, rehin alınmış gibidirler.[72] İbn Cinnî'nin kelâm-kavl ayrımı bağlamında vurguladığı şey de tam olarak budur. Zira ona göre kelâm bir araya gelmiş ve muhatap için maksadı hâsıl etmeye yeterli derecede müstakil bir mana ifade eden dilbilgisel bir yapıdır.[73]

Abudlkâhir el-Cürcânî'nin nazm ve ta'lîk kavramlarıyla ifade ettiği bu yapı içerisinde kelimeler, aralarındaki farklar ve delâlet vecihleri de dikkate alınarak *me'ani'n-nahvi* (dilbilgisel mana) ifade etmek için tercih edilir.[74] Kelimeler arasındaki bu *rutbe*[75] (dil bilgisinin bazı durumlarda gerektirdiği zorunlu tertib) İbn Cinnî için de dikkate alınması gereken bir karînedir. Zira ona göre *kelimeler arasındaki bu özel durumda (hâl) kastedilen mananın daha iyi anlaşılmasına dair bir beyân vardır.*[76] Bu düzenin dışına çıkmayı mazur gösterecek şeyler; şâyi bir isti'mâl ve üslûbun takdîm-te'hîri gerektirecek bir husussiyette olmasıdır.[77] Bunun için de rütbeye gerek bırakmayacak şekilde kelimenin cümle içerisinde kazanmış olduğu manaya uygun konumu

---

67 İbn Cinnî'nin bu bahse *ihtiyât* başlığını koymuş olması da lafız-mana irtibatı bakımından mânidardır. Zira kişinin ifadesinden kastettiği mananın muhatab tarafından tam olarak anlaşılması, başka bir ifadeyle mananın zâyi olmaması için birtakım pekiştirme unsurlarına başvurması tam da mananın muhafazası için başvurulan ihtiyâtî tedbirler mesabesindedir.

68 İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 1/35-37; Huveylid, *Dilâletu'l-binye,* 72-73.

69 İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 3/255-256.

70 Huveylîd, *Dilâletu'l-binye,* 26.

71 Ömer, *'İlmu'd-dilâle,* 33.

72 el-Vedernî, *Usûlu'n-nazariyyeti'n-nakdiyye,* 61.

73 İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 1/17-19.

74 'Abdulkâhir el-Curcânî, *Delâilu'l-i'câz,* nşr. Muhammed Altuncî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1999), 382-383; Huveylid, *Dilâletu'l-binyeti'n-nahviyye,* 38-39. Aslında Cürcânî'nin bu konudaki görüşlerine daha fazla yer verilebilir. Ancak onun delâlet bahsindeki yaklaşımları yine modern yaklaşımlarla mukayeseli bir şekilde tarafımızdan müstakil bir çalışmada ele alınması düşünülmektedir.

75 İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 1/293-295; Huveylid, *Dilâletu'l-binye,* 81.

76 İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 1/35.

77 İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 1/295-300. Ta'zîm sebebiyle bir takdîm örneği olarak; إِنَّمَا يَخْشَى اللهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءَ ayeti (Fâtır 35/28) zikredilebilir. Burada İbn Cinnî'nin takdîm-te'hîre müstakil bir bölüm ayırdığını ve bunu hüküm açısından kıyâsa uygun olan ve zaruretin sebep olduğu takdîm-te'hîr şeklinde iki kısma ayırdığını da ifade etmek istiyoruz. Bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 2/382-401.

muhafaza ettiğine işaret eden i'râb âlametlerini almış olması gerekir.[78] Bunun dışında bu düzenin birbirleriyle anlamlı bir bütün oluşturan unsurlarından birisinin çıkarılmasıyla düzende bir başkalaşma,[79] başka bir ifadeyle, mana açısından bir değişiklik meydana gelir. Bu sebeple, bu aşamadaki manaya *ikincil mana* veya *tazammunî* ya da *izâfî mana* denir.[80] Herhangi bir şekilde bir mananın anlaşılamayacağı şekilde yapıda bir değişim veya bozulma söz konusu olduğunda ise ortaya *lebs* olgusu çıkar.[81] Atasözleri/meseller bu tür yapıların örnekleri olarak değerlendirilebilir. Türkçedeki *bir koltukta iki karpuz taşınmaz,* Arapçada ise الصَّيْفَ ضَيَّعْتِ اللَّبَنَ. cümlesi buna örnek verilebilir. Bu sözleri oluşturan kelimeler sadece bizzat bir araya geldiklerinde husûsî anlamlarını ifade ederler. Kelimelerden herhangi birisi değiştirildiğinde yapının özel manasına delalet etmediği görülür.

Dil içi karîneyi ilgili cümlenin içerisinde bulunduğu metnin tamamı olacak şekilde geniş olarak da ele almak mümkündür. Zira burada, dil dışı karînelerle ilgili olarak da ifade edilebileceği üzere göstergenin (burada kelime) delâletini belirleyen bir çağrışım alanından söz edilmektedir.[82] Başka bir ifadeyle bir araya gelen kelimeler birbirlerinin muhtemel delâletiyle alakalı bir "sınırlama alanı" teşkil etmektedir.[83]

Deyimler bunun bir örneği olarak değerlendirilebilir. Zira deyimler, kendilerini oluşturan kelimelerin tek tek ifade ettikleri manadan farklı bir manaya delâlet eder. Bu farklılığı belirleyen şey belli kelimelerin belli bir dil bilgisi yapısında bir araya gelmeleridir. Şöyle ki deyimi oluşturan kelimelerden birisi başka bir kelime ile değiştirilse veya ifadenin dil bilgisel zamanı değiştirilse artık deyim olmaktan çıkar ve daha önce ifade ettiği anlamı ifade etmez ya da o şekilde anlaşılmaz.[84] Bu yaklaşımın daha önce sözü edilen *yapısal anlambilim* tavrıyla örtüştüğü söylenebilir.

3. Dil Dışı Karînelerle Mana İlişkisi

Manayı sadece kelimelerin birbiriyle olan irtibatlarından hareketle tespit etmeye çalışmak, her ne kadar sınırları belli bir çalışma alanı sunuyor olsa da bize anlamın küçük bir bölümünü verecektir.[85] Zira bir kelimenin delâlet ettiği mana çoğu zaman o kelimenin içerisinde geçtiği ifadenin kullanıldığı ortamın çeşitli unsurlarından da etkilenir.[86] Bu sebeple kelime, cümlenin sarf edildiği ortamın farklılaşmasına göre değişik anlamlara işaret edebilir. Durum bağlamı (سياق الموقف . السياق الخارجي) denilen, bazıları tarafından da *dış dilbilim* olarak ifade edilen bu olgunun alanı; konuşanın ve muhatabın durumu, toplum, kültür, büyük siyâsi gelişmeler ve hatta coğrafya gibi unsurları içine alacak şekilde geniştir.[87]

---

78 Huveylid, *Dilâletu'l-binye,* 82.

79 Başkan, *Bildirişim,* 291.

80 Ömer, *'İlmu'd-dilâle,* 38. Aynı vasıflandırma dil dışı karînelerin belirlediği manâ türü için de öngörülebilir. Ancak bunun için Ömer'in vermiş olduğu anlam türlerinden uslûbî manâ tanımlamasının daha uygun düştüğünü ifade edebiliriz.

81 Huveylid, *Dilâletu'l-binye,* 82-83. Arap dilinde anlam belirsizliğiyle (lebs/iltibas) ilgili olarak bkz. Ahmet Kaplan, *Arap Dilinde İltibas Problemi* (Rize: STS Yayınları, 2017).

82 Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 3/156.

83 Palmer, *Semantik,* 144-14; Chomsky, *Dil ve Zihin,* 186. Arapçada bir İfadenin zâhirinin ifade ettiği mananın dışındaki bir delâlete hamledilmesine sebep olan durumlarla ilgili ayrıca bkz. Fâdıl Sâlih es-Sâmirrâî, *el-Cümletu'l-'arabiyye ve'l-ma'nâ* (Ammân: Dâru'l-Fikr, 2009), 117-123.

84 Palmer, *Semantik,* 117-118, 120.

85 Palmer, *Semantik,* 46-47.

86 Daşkıran, "İbn Cinnî'ye Göre Anlamı Etkileyen Unsurlar", 733.

87 Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri,* 51-52. Bu manada dille toplumun irtibatı bir başka ifadeyle dilin iç sisteminin anlaşılabilmesi için bir dış yapı olan toplumsal hayatın önemi konusunda ayrıca bkz. Vardar, *Dilbilim Yazıları*, 10-11, 79. Başkan, Bloomfield'un bir kelimenin anlamının tespit edilebilmesi için o kelimeyi kullanan kişinin düşünce, duygu ve hayat tarzının bilinmesi gerektiğini söylediğini ifade eder. Bkz. Başkan, *Lengüistik Metod,* 97. Ayrıca bkz. Ramazân 'Abduttevvâb, *et-Tatavvuru'l-luğavî* (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1989), 155. Kelimelerin delâletlerine tesir ederek belli bir süreç içerisinde manalarının değişmesine sebep olan unsurlar da dil dışı bağlamın manaya etkisi kapsamında değerlendirilebilir. Bununla ilgili bazı yorumlar için bkz. Ali Abdulvâhid Vâfî, *'İlmu'l-luğa* (Kahire: Nahdatu Mısr, 2004), 314-319.

İbn Cinnî'nin de dilden/luğa bahsettiği bölümün hemen başında yaptığı tanımda; فإنَّها أصواتٌ يُعبِّرُ كلُّ قومٍ عن أغْراضِهِمْ... diyerek dilde her bir toplumun kullanımına vurgu yapması[88] aslında dilden kastedilen mana aktarımında bir dil dışı bağlam unsuru olan toplumsal, başka bir ifadeyle sosyal farklılığın önemine işarettir. Dolayısıyla belli bir toplum içerisindeki ictimâî vb. şatların, konumuz bakımından söyleyecek olursak, dil dışı bağlamların değişmesiyle beraber ifade şekillerinin yani üslupların ifade ettiği mananın değişmesi kaçınılmaz olacaktır. Bunu bir adım öteye taşıdığımızda bütünüyle toplum farklılaştığında yani farklı toplumlardan söz ettiğimizde artık dillerin bütünüyle değiştiği gerçeğiyle karşılaşırız. İbn Cinnî'ye göre de *belli bir kelimenin bütün dillerde veya bir dili konuşan fertlerin tamamında aynı şekilde (müşterek) kullanımına denk gelmek mümkün değildir.*[89]

Bu unsurlar mananın anlaşılmasında *siyâk-ı lugavî* denilen sırf sözlü aktarımdan daha büyük bir önemi haiz olabilir. Zira sözün nahiv bakımından sahip olduğu yapının delâlet edebileceği muhtemel manalardan hangisinin kastedildiğini tespitte bu unsurlar çok önemlidir.[90] Bu bakımdan bakıldığında dil, fert bazında her ne kadar öznel bir yapı arz etse de o yapıyı kullanan insanı çevreleyen şartlar ve bu şartların oluşturduğu genel ve bir bakıma fert üzerinde tesiri olan hususiyeti bakımından nesnel bir hakikattir. Bu açıdan bakıldığında dil insan kadar toplum da demektir.[91]

Ancak dil dışı bağlamlar genel olarak, ifadenin; buyurma (emir), bildirme (haber), soru sorma (istifhâm), dikkat çekme (tenbîh) ve özür dileme (mazeret/bağışlama) gibi farklı üslûpların oluşmasının zeminini meydana getirir.[92] Kullanıma göre çeşitlenen ve teşa'ub veya ta'kîd diye isimlendirilen bu durumda isti'mâl veya uslûbun ifadenin delâleti üzerinde tahsîs edici bir etkide bulunduğu söylenebilir.[93] Bu durum, bir cümlenin ifade ettiği anlamı cümleyi oluşturan lafzî düzen/terkîb her zaman garanti etmeyebilir,[94] şeklinde de ifade edilebilir.[95] Başka

---

88 İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 1/33.

89 İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 3/286. İbn Cinnî'ye göre farklı dillerde kullanılan aynı veya birbirine yakın kelimelerin bir dilde ortaya çıkıp oradan diğer dillere yayılmış olması pek mümkün değildir. Onun nezdinde bununla ilgili en kabul edilebilir izah, o bunu: وما أقرب هذا في نفسي şeklinde ifade eder, diller arasındaki kullanımlar arasındaki tevafuktur (o buna وفاقا diyor). İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 3/286.

90 Zeyd, *Fi'n-nahvi'l-'arabî,* 37-38. Sözgelimi; مبَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا. (Bakara 2/135) ayetinin "Yahûdî veya Hristiyan olun!" denilen bir bağlamda söylendiği bilindiğinde "Hayır! Aksine İbrahim (a.s) dinine tabi olun!" manasında olduğu anlaşılır. Zeyd, *Fi'n-nahvi'l-'arabî,* 37.

91 Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri,* 15; Başkan, *Bildirişim,* 176-177. Dilin fert-toplum münasebeti açısından ele alınması akla her ne kadar modern dilbilimdeki dil-söz, edim-edinç bizim klasik kaynaklarımızda da kelâm-kavl veya kelâm-kelime ayrımlarını ve bu açıdan yapılan incelemeleri getirse de burada konuyu farklı alanlara çekerek uzatmama kastıyla bu konuya bilinçli olarak girilmemiştir. Dili kavramlara dayalı bir soyutlama olarak düşündüğümüzde ifadelerin bu tür bağlamlarda farklı anlamlar kazanmasını, Temmân Hassân'ın ifadesiyle örfî alakaya dayalı toplumsal aklın ürünü olan bir toplumsal yapı olarak düşünebiliriz. Tammâm Hassân, *el-Luğa beyne'l-mi'yâriyye ve'l-vasfiyye* (Kahire: Âlemu'l-Kutub, 2001), 107-111. Hassân'ın belâgat âlimlerinin batıdaki çalışmalardan oldukça uzun bir süre önce makâm-makâl ayrımına dayalı olarak yaptıkları tahlillerin bu farkındalığın Arap dilbilimcilerde oldukça erken bir dönemde olduğuna dair vurguları da önemlidir. Bkz. Temmâm Hassân, *el-Luğatu'l-'arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ* (Dâru'l-Beydâ: Dâru's-Sekâfe, 1994), 336-337. Bu durumda dilin dayalı olduğu soyutlama ameliyesinin sadece ferd zihniyle sınırlı olmadığı bunu aşan ve ifadelere yeni anlam alanları katan bir ictimâî dil soyutlamasından da bahsedilebilir.

92 Aksan, *Her Yönüyle Dilbilim*, 3/138-139.

93 Huveylid, *Dilâletu'l-binye,* 89-92. Bedî' ilminde manevî muhassinâttan sayılan medhe benzeyen zem veya zemme benzeyen medh şeklindeki tekid şekillerini de dil dışı bağlamın anlamın belirlenmesindeki etkisi bağlamında değerlendirmek mümkündür. Zira bu tür ifadelerle ne kastedildiği genelde o ifadelerin kullanıldığı kültürel çevre içerisinde belirginleşmektedir. Bu üslup şekilleri hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Sa'duddîn Mes'ûd b. Omer et-Teftâzânî, *el-Mutavvel şerhu telhîsi miftâhi'l-'ulûm,* nşr. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2007), 672-678. Ta'kîd manevî ve lafzî diye ikiye ayrılır. بثَّ المَلِكُ أَلْسِنَتَهُ فِي المُدُن. cümlesi manevî ta'kîdin örneğidir. Bunun sebebi ajan manasında عشن kelimesi yerine hataen dil manasındaki ألسنة kelimesinin kullanılmasıdır. مَا قَرَأَ إِلَّا وَاحِدًا مُحَمَّدٌ مَعَ كِتَابًا أَخِيهِ. cümlesi de lafzî ta'kîde örnektir. Bunun sebebi de cümlenin yapısının Arapçanın dil kurallarına aykırı olmasıdır.

94 Chomsky, *Dil ve Zihin,* 158.

95 Dili uyarıcı-tepki etkileşimi şeklinde davranışçı modelle anlamaya çalışan Bloomfield'e göre konuşanın konuşurken içerisinde bulunduğu durum dinleyenin tepkisi yani uyarıcının anlamı konusunda lafzî düzen haricinde, başka bir ifadeyle, dil dışı bir unsurdur. Konuşurken ki bu durum ona göre konuşanın doğumundan konuştuğu ana gelene kadar geçirmiş olduğu fizyolojik gelişim yanında edindiği tecrübelerin sinir siteminde oluşturduğu mevcut haldir de. Bkz. Vardar, *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi,* 76-78; Suçin, *Öteki Dilde Var Olmak,* 48.

bir ifadeyle kelime veya ifadelerin farklı şartlarda tezâhür eden farklı farklı potansiyel manalarından söz edilebilir. Bu potansiyel manalar hakîki manalara eklemlenen *bağlamsal anlam*lar olarak değerlendirilebilir.[96]

İbn Cinnî'nin kullanımı/isti'mâl önceleyip kıyâsın isti'mâle ters olduğu durumda kıyâsı terk edip kullanımı esas kabul etmek gerektiğini ifade etmesi[97] onun dil dışı bağlamı da dikkate aldığını göstermektedir. Çünkü dil içi bağlam bir kullanımı verirken vakıa da onunla uyumlu olmayan bir durum söz konusudur. Her ne olursa olsun şu kesindir ki bu unsurlar ister sözlü ister yazılı olsun dilsel bir göstergeden tam olarak ne kastedildiğini belirleyen güçlü karînelerdir.

Sözgelimi Sîbeveyh'in sathî görünüşün her zaman manayı belirlemeye yetmeyeceği şeklindeki değerlendirmeleri esnasında vermiş olduğu şu cümle bunun bir örneği olarak değerlendirilmektedir. Şöyle ki o lafzen istifhâm cümlesi olan أَتَمِيمِيًّا مرَّةً وقَيْسِيًّا أخْرَى؟ cümlesinin görüldüğü gibi bir istifhâm değil aslında *televvün* ve *tenakkül* (halden hale geçme, ortama göre davranma, sabiteleri olmama) manasına işaret eden bir kınama olduğunu ifade eder.[98]

Ayrıca cümlenin hangi bağlamda üretildiği tam olarak bilinmezse ilgili cümleyi meydana getiren unsurların muhataba neyi aktarmayı amaçladığını tam olarak bilmek de mümkün olmaz.[99] Başka bir ifadeyle, biz cümleleri oluşturan kelimelerin tam olarak ne ifade ettiğini bu ifadenin kullanıldığı bağlama bakarak belirleriz veya kelimenin muhtemel manaları arasında tercihte bulunuruz.[100] Zira kelimeler her zaman ifade ettikleri düşünülen şeyleri ifade etmez. Yani kelimeler bazı durumlarda sözsel anlamlarının yanında başka anlamlar da kazanabilir.[101] Buna bazıları *söyleyiş anındaki anlam* demektedir. Bu, aynı zamanda *yarıdilsel* adı verilen unsurlardan biri olan konuşanın sosyal ilişkilerini de dikkate almayı gerektirir.[102] Arapçadaki zemm manasındaki medih ve medih manasındaki zemm ifadeleri böyledir. Zira bu cümleler, lafzın ifade ettiği mananın tam zıddı dahi olsa, lafzen ifade ettikleri manaya değil sözün söylendiği bağlamdaki manaya delalet ederler.

Kelimelerin tek tek değil, anlam alanlarını belirleyen yakın ve ilişkili oldukları diğer unsurlarla beraber düşünüldüğü ve anlamlarının tam olarak bu şekilde belirlenebileceği varsayılmaktadır.[103] Zira her bir kelime birimi, bir takım diğer unsurlarla birlikte ve onlarla bütünleşerek oluşturduğu bağlam,[104] ifade ve konuya göre ve belli irtibatlar dâhilinde belli kavramlara delâlet etmektedir.[105] Başka bir ifadeyle burada cümle ötesi birimler söz konusudur.[106] Bu tür etkenler sebebiyle kelime veya ifade daha önce delâlet etmediği bir anlama işaret etmeye başlamaktadır. Bu da diğer taraftan anlam değişmelerinin sebeplerinden birisi olarak görülmektedir.[107] Öyle ki anlama tesir eden bu tür etkenler aslında aralarında eş anlamlılık ilişkisi olmayan iki kelimenin aynı anlamı ifade etmesi durumunu da ortaya çıkarabilmektedir.[108] Sözgelimi meselelerin hakikatini kavramada eksik olan birisine iğnelemek için; فهوم kelimesini kullanıp bununla غبي kelimenin kastedilmesi gibi. Bu, ilk kelimenin bu bağlam içerisinde kendisiyle aslında zıt anlamlı olan bir kelimeyle eş anlamlı duruma gelmesine sebep olur.

---

96 Guiraud, *Anlambilim,* 42. Buna dilâle ictimâ'iyye de denilebilir. Bkz. Sancak, *Söz Anlam İlişkisi,* s. 67.

97 İbn Cinnî, *el-Hasâis,* 1/125. Bu aynı zamanda İbn Cinnî'nin dil incelemesi konusunda her ne kadar kuralları da esas alan bir kuralcı (mi'yârî) olsa da dilin vakıadaki durumunu göz ardı etmeyen bir betimlemeci (vasfî) tavrına da sahip olduğunu gösterir.

98 Sîbeveyh Ebu Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb,* nşr. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1988), 1/343; Zeyd, *Fi'n-nahvi'l-'arabî,* 34.

99 Rifat, *Dilbilim,* 80.

100 Palmer, *Semantik,* 114.

101 Palmer, *Semantik,* 15.

102 Palmer, *Semantik,* 51.

103 Biçimcilik kapsamında bununla ilgili bir değerlendirme için bkz. Rifat, *Dilbilim,* 109.

104 Aksan, *Her Yönüyle Dilbilim*, 3/200.

105 Aksan, *Her Yönüyle Dilbilim*, 3/180.

106 Buradaki 'cümleötesi birim' kavramı Greimas'ın dil araştırmalarında kullanılmıştır. Rifat, Dilbilim, 124.

107 Aksan, *Her Yönüyle Dilbilim*, 3/216-217.

108 Palmer, *Semantik,* 112.

Dolayısıyla burada da *yapısal anlambilim* tavrının ağır bastığı söylenebilir. Hatta bu bağlamda, göstergebilimin iletişimi esas alan en temel boyutu olan dili/metni anlamanın bir milletlerarası ilişkiler[109] ağını bile dikkate almayı gerektirdiği düşünülebilir. Zira dilin ardındaki şahsî veya toplumsal bilinç çoğu zaman bu şekildeki çok girift irtibatların şekillendirdiği bir yapı olarak tezâhür eder.

Bazılarının mananın tespitinde dil dışı bağlamı göz ardı edici bir tavır içerisinde olmalarının sebebi de aslında bu giriftliktir. Zira bu giriftliğe sebep olan ve manaya tesir eden bu bağlamın bütün unsurlarıyla beraber tespit edilmesi oldukça zordur. Bu yaklaşımı benimseyenlere göre kelimelerin ve cümlelerin belli bir anlamı olduğu ve insanların tecrübelerinin bu alanı belirsizliğe yer kalmayacak şekilde oldukça sınırlandırdığı şeklindeki eleştiriler geçerli değildir.[110] Zira her ne kadar kelimelerin ve cümlelerin belli bir anlamı olsa da bu kelimeler, şahsiyetini şekillendiren bütün yapıcı unsurlarıyla konuşan ve yine şahsiyetini şekillendiren bütün unsurlarıyla bu kelimeler ve cümlelerle kendisine hitap edilen muhatap nezdinde fazladan anlamlar kazanacaktır. Palmer'in ifadesiyle "konuşma ve pratik olaylar, konuşan ve onu duyan kişilerin o güne kadar ki hayatlarının tamamından oluşan *öntavıralış* faktörlerine bağlıdır."[111] Kaldı ki bu mananın şekillenmesinde etkisi olan; çevre, kültür, eğitim durumu, inançlar, zaman ve mekân, iletişim anındaki psikolojik durum vb. gibi birçok dil dışı bağlam unsuru daha söz konusudur.

Sonuç

Lafız ve mana incelemeleri maksadını ifade etme kabiliyetinde (nâtık) olması bakımından insanların hiçbir dönemde bigâne kalamadıkları bir ilgi alanını oluşturmuştur. Bilginin kümülatif veya tekâmül esasına göre gelişme kaydettiği ve bu bakımdan insanlığın ortak ürünü olduğu da izahtan vârestedir. Bu aynı zamanda insanlığın farklı dönemlerinde ve farklı yerlerinde insanların benzer bir konu üzerine odaklanmalarının ve bu konuda benzer şeyler söylemiş olmalarının da yadsınamaz bir hakikat olduğuna işaret eder. Bu her ne kadar aynı şeylerin söylendiği anlamına gelemeyecek olsa da, ki bu bilgideki tekâmül esasına aykırıdır, nüve olarak aynı öze dayandığı çok kere takdir edilmelidir.

Lafız mana arasındaki irtibat incelemeleri de bu hususun bir örneğidir. Bu çalışma özelinde bu bağlamda modern dönemde yapılan lafız mana ilişkisi araştırmalarında söylenen şeylerin benzer bakış açısı ile daha önceki dönemlerde de yaklaşım tarzı olarak benzerlik gösterdiği fark edilmiştir.

Söz gelimi, anlamı belirleyen en küçük birim acaba ses birim midir sorusuna kelimenin anlamını belirleyen anlam birimcikleri olduğu şeklindeki modern yaklaşım, Arap dilindeki aynı kökten iştikak usulleriyle türetilen kelimelerin her ne kadar müstakil kelime birimleri olsalar da temelde aynı yaklaşık manayı yansıttığı düşüncesiyle yakındır. Zira buradaki yakınlık sağlayan şey kök harflerin (anlam birimlerinin) aynı olması, türevler arasındaki anlam farkını oluşturan şey ise harflerin dizilimidir.

Benzer bir durum Arapçadaki birbirine yakın üçlü kök için de dile getirilmektedir. Zira iki harfi aynı olup bir harfte farklılık gösteren kelimelerin ufak farklarla birbirine yakın mana ifade etmeleri düşüncesi de aynı şekilde kelimenin en küçük bileşeni olan anlam birim fikrine benzemektedir. Ancak Arapça için de başka diller için de kelimeyi oluşturan tek bir harfin anlam belirlemede yeterli olmadığı düşüncesi tercihe şâyân görülmüştür. Zira bu ilkeler dil varlığının tüm müfredâtı (kelimeleri) için genel geçer bir düzenlilik (ittirât) ifade etmemektedir.

Arapçadaki i'râb olgusu bunun arka planındaki fâiliyet, mef'uliyet ve izâfet gibi hususlar ve bunlar arasındaki tertîb meseleleri genel ifadeyle Cürcânî'nin me'âni'n- nahv ıstılahıyla işaret ettiği husus Arap

[109] Kristeva'nın ileri sürüdüğü bu kavram için bkz. Rifat, *Dilbilim,* 103-104.

[110] Palmer, *Semantik,* 59-62.

[111] Palmer, *Semantik,* 69.

dilcilerinde de anlamın tek taraflı üretilen pasif bir olgu olmadığını aksine ifadede müessir bir öncül olarak görüldüğünü göstermiştir. Bu tür değerlendirmeler tarhisel süreç içerisinde davranışçı veya sadece lafzı esas alan yaklaşımları "ikmâl" eden bir yaklaşım olarak üretimsel anlambilimle benzerlik arz etmektedir.

Nâtık insanın kullandığı kelimelerin veya cümlelerin ne ifade ettiğini belirleyen harici birçok faktörün olduğu anlayışının hem modern hem de klasik Arap dilcilerinde oldukça canlı bir farkındalık oluşturduğu görülmüştür. Davranışçı Bloomfield'un uyarana verilen tepkiye tesir eden arka plan değerlendirmesi ile Arap dilindeki makâm-makâl ayrımı ve bununla ilgili teferruatlar bunun bir örneğidir.

İbn Cinnî'nin daha en başta yapmış olduğu dil/luğa tanımı dildeki toplumsal farklılıklara işaret ederken, genel olarak Arap dilcilerinin dil-söz/kelâm-kavl/kelâm-kelime ayrımları ile modern dönemdeki edim-edinç tefriki benzer bir idrakin ürünüdür. Bu tür benzer değerlendirmeler ifâdede farklı olsa da delâlette oldukça yakın olan siyâk ile dış dilbilim gibi değerlendirmeleri ortaya çıkarmıştır.

Dolayısıyla farklı kültürler içerisinde aynı olguyu ele alan dilcilerin nesnel dil ile örfî alakaya dayalı ictimâi aklın ürettiği bir üst dilden bahsettikleri farkedilmiştir. Neticede bu iki yaklaşımda dilin belli bir düzeyde öznel kullanımı aşan bir boyuta sahip olduğuna işaret etmektedir.

İbn Cinnî'nin kıyas ile isti'mâl tenâkuz ettiğinde isti'mal tercih edilir yaklaşımında belirginleşen düşünsel arka plan Arap dilcilerinin hiç de sadece kuralcı (mi'yârî) olmadıklarını, gerektiğinde ve hatta oldukça yoğun bir şekilde betimselci (vasfî) tavrı da sergilediklerinin fark edilmesini sağlamıştır. Bu da modern dil bilim çalışmalarının ağırlıklı genel karakterini yansıtan bir husustur.

Bu çalışma neticesinde anlaşılmıştır ki mana, bilgi aktarımını amaçlayan dil göstergesinin tek boyutlu incelemesi sonucunda varılabilecek bir şey değildir. Aksine o dili hem içerden hem de dışardan kuşatan ve ifade edilen sözün delâletine bir şekilde etkide bulunan çok farklı unsurların dikkate alınmasını gerektirmektedir.

Bir cins isim olarak kullanırsak insanın sahip olduğu bir melekesinin tahlili yine insanlığın ortak ürünü olan bilgi birikiminin damıtılması neticesinde daha net görüleceği düşüncesine ulaşılmıştır. Bu da hangi alanda olursa olsun kapsamlı incelemelerin önemini artıran bir husus olarak değerlendirilmiştir.

Etik Kurul İzni: Bu çalışma etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethics Committee Permission: This study does not require ethics committee approval, and the data used was obtained from literature review/published sources. It is stated that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study and the statement used is stated in the bibliography in all reports.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Artificial Intelligence Ethical Statement: No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. All content of the study was produced by the author in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Kaynakça

'Abdullatîf, Muhammed Hamâse. *en-Nahvu'd-dilâlî medhal li dirâseti'l-ma'nâ en-nahvî ved-dilâlî.* Beyrut: Dâru'ş-Şurûk, 2000.

'Abduttevvâb, Ramazân. *et-Tatavvuru'l-luğavî.* Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1989.

'Abduttevvâb, Ramazân. *Buhûs ve makâlât fi'l-luğa.* Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1982.

'Abduttevvâb, Ramazân. *Fusûl fî fikhi'l-'arabiyye.* Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1999.

Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

Asutay, M. Mücahit "el-Hasâis Ekseninde, İbn Cinnî'de Ses-Anlam İlişkisine Bir Bakış". *Ekev Akademi Dergisi*. 16/53 (GÜZ 2012), 307-320. https://isamveri.org/pdfdrg/D01777/2012_53/2012_53_ASUTAYM.pdf

Başkan, Özcan. *Bildirişim İnsan-Dili ve Ötesi.* İstanbul: Multilingual, 2003.

Başkan, Özcan. *Lengüistik Metodu.* İstanbul: Multilingual, 2003.

Chomsky, Noam. *Dil ve Zihin Genişletilmiş Basım.* çev. Ahmet Kocaman. Ankara: Ayraç Yayınevi, 2002.

Daşkıran, Yaşar "İbn Cinnî'ye Göre Anlamı Etkileyen Unsurlar". *İslâm Araştırmaları Dergisi.* 32/3 (2021). 722-736. https://isamveri.org/pdfdrg/D00064/2021_3/2021_3_DASKIRANY.pdf

el-Vedernî, Ahmed. *Usûlu'n-nazariyyeti'n-nakdiyye el-kadîme min hilâl kadıyyeti'l-lafz ve'l-ma'nâ fî hitâbi't-tefsîr.* Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd el-Muttehide, 2005.

Enîs, İbrâhîm. *Min esrâri'l-luğa.* Kahire: Mektebetu'l-Anclû el-Mısriyye, 1966.

es-Sâlih, Subhî. *Dirâsât fî fikhi'l-luğa.* Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2009.

es-Sâmirrâî, Fâdıl Sâlih .*el-Cümletu'l-'arabiyye ve'l-ma'nâ.* Ammân: Dâru'l-Fikr, 2009.

es-Sâmirrâî, Fâdıl Sâlih. *İbn Cinnî en-Nahvî.* Dımeşk: Dâru İbn Kesîr, 2016.

et-Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Omer. *el-Mutavvel şerhu telhîsi miftâhi'l-'ulûm.* thk. Abdulhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2007.

Guiraud, Pierre. *Anlambilim.* trc. Berke Vardar. İstanbul: Multilingual, 1999.

Hassân, Tammâm. *el-Luğa beyne'l-mi'yâriyye ve'l-vasfiyye.* Kahire: Âlemu'l-Kutub, 2001.

Hassân, Temmâm. *el-Luğatu'l-'arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ.* Dâru'l-Beydâ: Dâru's-Sekâfe, 1994.

Hassân, Temmâm. *Menâhicu'l-bahs fi'l-luğa.* Mektebetu'l-Anclû el-Mısrıyye, 1990.

Huveylîd, Muhammed el-Emîn. *Dilâletu'l-binye en-nahviyye ve's-siyâkıyye 'inde İbn Cinnî fî kitâbi'l-Hasâis.* Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 2015.

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân *el-Hasâis.* nşr. Muhammed 'Ali en-Neccâr. Mektebetu'l-'İlmiyye, 1952.

Ömer, Ahmed Muhtâr. *'İlmu'd-dilâle.* Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 1998.

Ömer, Ahmed Muhtâr. *Dirâsâtu's-savti'l-luğavî.* Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 1997.

Özdemir, İbrahim. *İslâm Düşüncesinde Dil ve Varlık, Vaz' İlminin Temel Meseleleri.* İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.

Palmer, Frank Robert. *Semantik, Yani Bir Anlambilim Projesi.* çev. Ramazan Ertürk. Kitâbiyât: Ankara, 2001.

Rifat, Mehmet. *Dilbilim ve Göstergebilimin Çağdaş Kuramları.* İstanbul: Düzlem Yayınları, 1990.

Sancak, Yusuf. *Arap Dili Temelinde Söz Anlam İlişkisi.* İstanbul: Aktif Yayınevi, 2008.

Saussure, Ferdinand De. *Genel Dilbilim Dersleri.* çev. Berke Vardar. İstanbul: Multinilgual, 1998.

Searle, John R.. *Söz Edimleri.* Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000.

Sîbeveyh, Ebu Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb.* thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1988.

Suçin, Mehmet Hakkı. *Öteki Dilde Var olmak.* İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2007.

Vâfî, Ali Abdulvâhid. *'İlmu'l-luğa.* Kahire: Nahdatu Mısr, 2004.

Vardar, Berke, v. dğr. *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi.* İstanbul: Multilingual, 1999.

Vardar, Berke. *Dilbilim Yazıları.* İstanbul: Multilingual, 2001.

Vardar, Berke. *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri.* İstanbul: Multilingual, 2001.

Venderyes, J.V. *Dil ve Düşünce*. çev. Berke Vardar. İstanbul: Multilingual, 2001.

Zeyd, Fadl Yûsuf. *Fi'n-nahvi'l-'arabî ve'n-nahvi't-tahvîlî.* Kahire: Âlemu'l-Kutub, 2018.